

Gerhard Doerfer †

Çev. Sultan Tulu

MUĞLA ÜNİVERSİTESİ

SEKİZ HALAÇÇA ATASÖZÜ ACHT CHALADSCH SPRICHWÖRTER* EIGHT KHALAJ PROVERBS

Abstract

Doerfer's original article was published in the book 'Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan' (1992). The famous Turcologist Gerhard Doerfer is known as the 'discoverer' of the Khalaj language. Because he wrote many of his works in German, - just as his other significant studies on Iran- they are little known among the Turkish readers. Almost all the studies on Khalaj cite his name. The grammar of the Khalaj language is distinguished by its archaic properties. We would like to make a humble contribution by translating Doerfer's article 'Eight Khalaj Proverbs' into Turkish for the Turkish readers. In his article, Doerfer examines the proverbs in the Vashqan accent as compiled by Cavad Hey'et and analyzes them from his point of view. As we translated the article, we tried to make the necessary revisions. Doerfer's references given within the text are given as footnotes. The transcription of the text has undergone slight changes and a table showing the ten types of the imperative mood, as given by Doerfer in his book 'The Khalaj Grammar', has been added at the end. Doerfer's article is important in terms of both the folklore and philology studies. The translation of this article was published also in the journal *El Bilimi*, published in Tebriz, Iran.

Key words: Khalaj, the Vashqan dialect, Khalaj proverbs, Khalaj folklore, Iranian Turcology

Özet

Söz konusu makale, *Prof. Dr. Muharrem Ergine Armağan* kitabında (1992) yayımlanmıştır. Ünlü Türkolog Doerfer Halaççanın kaşifi olarak görülür. Eserlerini çoğunlukla Almanca olarak yazdığı için Türk okurları, -İran'la ilgili diğer önemli araştırmalarında olduğu gibi- onun çalışmalarından haberdar olamamaktadır. Halaçça üzerine yapılan çalışmaların hemen hepsi Doerfer'in adıyla anılır. Halaççanın grameri eski arkaik öğeleri barındırması bakımından büyük önem taşır. Biz küçük bir katkı olması bakımından Doerfer'in *Sekiz Halaçça Atasözü* makalesini Türk okuruna çevirip ulaştırmak istedik. Doerfer bu makalesinde Cavad Hey'et'in, Vaşkan ağzından derlemiş olduğu atasözleri yeniden ele alıp değerlendirmekte ve kelimeleri kendi bakış açısından tahlil etmektedir. Biz bu çeviride kelime tahlillerini yeniden gözden geçirdik ve gerekli düzeltmeleri ve eksik noktaları gidermeye çalıştık. Burada Doerfer'in makale içinde gösterdiği kaynakçalar, tarafımızdan dipnotlarda gösterildi. Yazının transkripsiyonunda da çok az değişiklik yapıldı ve metnin çevirisine yardımcı olması amacı ile yazının sonuna Doerfer'in *Halaçça Gramer* (=GrCh) kitabındaki, emir kipinin 10 tipinin tablosu eklendi. Makale hem folklor açısından hem de filoloji çalışmaları bakımından değer taşır. Makalenin çevirisi ayrıca İran, Tebriz'de, *El Bilimi* dergisinde de yayımlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Halaçça, Halaççanın Vaşkan ağzı, Halaçça atasözleri, Halaç folkloru, İran Türkolojisi

Halaçlar

Halaçlar, Qom, Arāk, ve Sāva (Orta İran) adlı yer adlarının bulunduğu üçgende yerleşmişlerdir. Onlar, Mahmūd al-Kāşgarī’de adı geçen Arguların halefidirler.¹ Mahmūd al-Kāşgarī’ye göre, onların asıl geldikleri ülke İsbicāb, Talas ve Balasagun arasında bulunmaktadır. Bu veri A. von le Coq tarafından da tasdik edilir.² Turk (= türk) ulus Argu T(a)las, altun Arugu ulus ‘Türk Argu Talas devleti-Atun Argu devleti’. Argu ve Halaçça arasındaki sıkı bağ üzerine daha önce bu yazının yazarının çalışmaları mevcuttur.³

1968-1972 yıllarında Göttingen Türkoloji kürsüsünde yapılan araştırma gezilerinde bu arada zengin bir malzeme kazanılmış ve bunların çoğu yayımlanmış durumdadır. Bunlardan yazarı olduğum şu kitapları zikredebilirim:

Halaçça Materyaller (“KhM”)⁴

Halaçça Sözlük (Harrab lehçesi) (“WCh”)⁵

Halaççanın Sözcükleri ve Dil Coğrafyası (“Leksik”)⁶

Halaççanın Grameri (“GrCh”)⁷

*Halaçça Foklor Materyalleri*⁸

Göttingen’de yapılan bu çalışmaların gün ışığına çıkmasından sonra, -1988 yılından başlayarak- önemli bir İran-Türkoloğu olan Cevad Hey’et de Halaççaya yönelmiş ve Halacistan’a giderek yerinde -hatta daha önce bu alanda beraber çalıştığımız Mosayyeb ‘Arabgol ile bağlantı kurmuştur. Buna binaen *Varlık* dergisinde yayımladığı ‘Halaç Türkçesi’ makalesinde Halaççanın öncelikle bazı karakteristik özelliklerini ortaya koyar.⁹ Bundan sonra bazı metinlere yer verir; Arabgol’un verdiği bir bilgi ki bu Saadet Çağatay’ın *Türk Lehçeleri Örnekleri*’nde yer alan kısım ile aynıdır.¹⁰ Bundan sonra ise ‘Arabgol’un bazı şiirleri, anne ile oğul arasındaki diyaloglar takip eder. Bunlar dil bakımından oldukça ilginçtir. Örneğin burada ‘tavşan’ kelimesi, karşımıza *tavuşgan* şeklinde çıkar. Halaçça Sözlük’te ise (WCh) *dovuşgan*’dır (Arap imlasında aynı şekilde *dwşqn*). Bundan başka *aslan* kelimesi Eski Türkçede tanımlanmış tek Halaçça kelimedir. Kelime her yerde, Farsça *şir* olarak geçmektedir. Uzunluğu ve içeriğinden ötürü maalesef şiirleri burada ele alamıyoruz. Nihayetinde üzerinde bilgi vereceğim makale sekiz atasözü içermektedir. Maalesef atasözlerin transkripsiyonu net değildir. İran’daki araştırmacılar tarafından Arap imlasındaki o /ö / u / ü ünlülerini ve yine ı / i / é / ğ / q / ğ harflerini ayırt eden yeni bir sistem geliştirildiği halde, Hey’et’in bu makalesinde bundan istifade edilmemiştir.¹¹ Buna rağmen bu o kadar da önem taşımaz, zira biz Halaççanın fonolojisini bu arada iyi tanımaktayız; böylelikle tamamen tatmin edici bir transkripsiyon ortaya koyabiliriz.

Atasözleri, metinden de anlaşılacağı üzere, İbrāhīm Vāşqānī Farāhānī’den derlenmiştir ve hakikaten Vāşqānī’nin (Kuzey Halacistan’da) tipik ağız özelliklerini ortaya koymaktadır.

1. *Eşkeke hīnen¹² hārtin kērmēz*

(Farsça: kasīke olāğ savāre pošt-e xodaş-ra namī-bīnad)

‘Eşeğe binen (kendi) ardını görmez.’

Eşke (aslında *eşge*) kelimesi tipik Halaççadır. Küçültme eki -k (Eski Türkçe eş-ge-k kelimesinde görüldüğü gibi) olmazsa Moğolcadaki *elcigen* kelimesini hatırlatır. *hīn-* < *hūn-* için krş. ET *ün-*. Ayrıca *hārt* kelimesi için krş. bu yazının yazarının ‘Türkçe *h-* üzerine materyaller’ başlıklı makalesi.¹³ Burada Ana Türkçedeki asli uzunluğun korunmuş olması da önem taşır. Ör.; *hārt* (Türkmençe *ārt*).¹⁴

Bundan başka 'ö' ünlüsü birçok Halaç ağzında -aynı şekilde Vāšqān'da-, Farsçanın etkisi ile é olmuştur (ü > i için olduğu gibi).¹⁵

2. *Yāg yāg üstüne tamayur, petle qūrug qeynayur*

(Farsça: rougan rüy-e rougan mī-çakad, bolgūr xoşq xoşq qol qol mī-xorad)

'Yağ yağ üstüne damla damla akar, kırma kuru kaynar'¹⁶

Aynı atasözü Dehhodā'da: *rougan rüy-e rougan mī-ravad, bolgūr xoşq xoşq mī-manad*.¹⁷ *tama-* fiili, Halaççada şimdiye dek tanıklanmamıştı, ancak ET *tam-*. Burada fiilin *tam* 'damla' isim kökünden +*a* ile türediği açıktır. Halaççada ünlüden sonra geniş zaman (Aorist) eki, -ET'de çoklukla olduğu gibi-, -*r* ile değil -*yUr* ile biter. Örneğin: *bāšla-yur* 'başla-r'. Bu kelime *tamayōr, qéynayōr* şeklinde de okunabilirdi, yani şimdiki zamanda, ancak şimdiki zaman şekilleri Halaçça atasözlerinde ve diğer Türk dillerindeki atasözlerinde alışıldık değildir.

Petle, Farsçaya olan komşu *Tātī* lehçesinden alınma bir kelimedir.¹⁸

Qūrug kelimesinde, Halaççada görüldüğü gibi, sondaki -*g* ünsüzü korunmuştur.

Qol xordan deyiimi konuşma dilinde nadir geçer. Yu. A. Rubinçik, *Persidsko-Russkiy Slovar*'da: *qel xordan* şeklindedir,¹⁹ ancak kaynak kişimiz olan Bay Tariği'ye göre, *qol xordan* telaffuzu tercih edilir; kelimenin anlamı 'yemeğin kaynamasıyla yukardan aşağı dönmesi/çevrilmesi?' ya da basitçe 'pişmek'tir. Türkiye Türkçesindeki anlamı 'kaynamak' tır.

3. *Hatu hat yāniça vāyqan (= vāyqan), ham-reng olmaqa (= olmaqa), hem-xū olur.*

(Farsça: asb pīš-e ham²⁰ be-bandī, ham-rang naşavad, ham-xūy mī-şavad.)

'Atı at(in) yanına (aslında: yanında) bağlayacaksın, aynı renkte olmayacak, aynı huyda olur.'²¹

Akuzativ +*U*, Halaçça için tipiktir ve Eski Türkçedeki, +*I*'ya değil (*muni* 'bunu' örneğinde olduğu gibi), bilâkis +*Xg*'a dayanır; zira Halaççanın Şāna ağzı, ünlü sonrası +*g* 'yı korumuştur.²² Halaççada çoklukla genitif = nominatif.²³ Lokatif eki +çA ile biter ve sıklıkla datif yerine kullanılır.²⁴ *Vāyqan* şekli şu şekilde izah edilebilir: Fiil kökü *vā-* (ET *bā-*) emir kipi kökü *vā-yi* şeklinde genişlemiştir. Buna tasarlama kipi eki (Intensional suffix) -*GA* getirilir (ET'de nadiren aynı; çoklukla -*GAy* şeklindedir, ancak Türkiye Türkçesindeki -*A* ile biten istek kipi (Optativ) -*GA* ekine dayanır (Yani yukarda geçen cümle 'bağlayasın' şeklinde de çevrilebilir.). Kelime sonundaki -*n* < -*ŋ* = 2. teklik şahıstır.²⁵

4. *Tulkiqa hāydilar šāhidün kim-ä(r))? hāydi qurduqum.*

(Farsça: beh rūbāh goftand šāhed-e šomā kīst? goft domam.)²⁶

"Tilkiye 'şahidin kimdir?' dediler? 'Kuyruğum' dedi."

Aynı atasözünü Arabgol da Xarrāb ağzı için nakletmektedir:

Tilkike hāydilar šahāduy kimre hāydi qurduqum.

Tulki kelimesi, birçok Halaç ağzında olduğu gibi dikkati çeker ve muhtemelen Horasan Türkçesinden gelir (Güney-Oğuzca olma ihtimali azdır).²⁷ Xarrāb'da *tilki*, ET *tilkü*'ye ya da başka bir oğuz lehçesine dayandırılırken, ses bakımından açıklanamayan bu *tulki* kelimesi, Türk coğrafyasında (Turcia) izole edilmiş bir durumdadır; yine de Horasan Türkçesindeki bazı batı ağızları ile benzerlik taşır. Herhalde Halaçlar, Orta Asya'dan Orta İran'a göç ederken Horasan Türkleri ile bir bağ kur-

muşlardı.²⁸ *qudruqum* kelimesinde *-d-*'nin korunmuş olması, Halaççanın arkaizmi için karakteristiktir. (Talx-āb'da: *qudruq*)²⁹

5. Bō yilqi quş kelmiş bildirkine cîr cîr éyretir.

(Farsça: gonçeşk-e emsālī āmade, be gonçeşk-e pārsālī cîr cîr yād mī-dehad.)

'Bu yılki kuş gelmiş, bildirkine cıvılda (= cik cik) öğretir.'

Halaççada *yil* telaffuz edilse de, '-qi' eki kelimenin Ana-Türkçedeki *yil* şekline işaret eder.³⁰ *-KI* aitlik eki, aynı 3. teklik şahıs iyelikteki gibi çekimlenir.³¹ Datif birçok ağızda *-IYA* şeklindedir (48 bölgenin 9'unda böyledir, ancak kuzeyde, *-InA* şeklinde).³²

6. Tulki téplikke kirmez-erti, bipte [bi buta] sipirge vāmiş-arti.

(Farsça: rübāh tū sūrāx namī-raft yak cārū baste būd be-domaş.)³³

'Tilki deliğe girmez idi, [(kuyruğuna) bir süpürge -S.T.] bağlamıştı.'

Bu Farsça okuyuş şekli 'Arabgol'un Xarrāb ağızındaki varyantı ile yakındır:

Tilki hīnke (*hīn* 'mağara, in')³⁴ *kīr-e bilmez erti, bī sipirge te qurdikiya vādi*.

Téplik kelimesi ET *topul-* 'del-' kelimesi ile bağlantılıdır (Yakutça: *tobul-*),³⁵ *-erti* = ET *erti* 'idi' dir. *Bipte/bepete* kelimesi anlaşılmamaktadır: 'Kuyruk' anlamında bu kelime başka yerde bilinmiyor; *-te* eki ise yüksek ihtimalle ablatif durum eki olabilir (bk. 8. atasözü); ama datif olması beklenirdi (bk. yukarıda Xarrāb: *quyriqiya*). Tahminime göre a) Farsça çeviri net değildir veya b) *bipte* kelimesinde baskı hatası olmalıdır.³⁶ Kelime açıkça *bīte* = *bī te* 'bir de' okunacak şekildedir. *Ta/te* Türkiye Türkçesi *da/de* = ET *taqi*, sık kullanılan bir ektir. Bu atasözü İran'da yaygındır.³⁷

7. Yilqin sīrsilān yétirmiş hāla dāna hārtiça kezir.

(Farsça: galla-ye gūs-fand-rā yakcā gom karde, be-donbāl-e yākdāne[-ye S.T.] ablaq mī-gardad)

'Yılıkyı sürüsüyle yitirmiş, (bir) ala tanenin [dananın? S.T.] ardında gezer.'

Yilqin, *yilqi* kelimesinin genitif ve akuzatif şeklidir; Halaççada ünlüden sonra genitif *+nXŋ* değil, bilâkis ET *+ŋ* 'ye dayanır ve ağızlarda bu ek *+y* ve *+yn*'e değişmiştir.³⁸ *Sīrsilān* yerine *sīrsin* olması beklenirdi,³⁹ *+lān* aslında enstrümental ekidir.⁴⁰ Farsça çeviri açık değildir. *Yétirmiş* kelimesinin transkripsiyonu belirsizdir: doğrusu *yitirmiş* olmalıdır. *Kezir* kelimesinin yazılışı da tuhaftır, **kezer* olması beklenirdi.⁴¹ Ancak Halaççada geniş zaman (Aorist) ünlüsü birçok güçlük yaratmaktadır.⁴² ET'de Moyun-Çor (Şine Usu) yazıtlarında kelime *kez-ü* şeklinde geçer ve eski bir **kez-ür*'e yakınladır. Bundan ötürü Vāşqān ağızındaki bu şekil, eski ve önemli bir tanıktır.⁴³

8. Āçu işletme, toğu terpetme, nīm-sīrīn bābāsīn qurda hīpereyn [doğrusu hīpidīn.]

(Farsça: Gorosne-rā kār az īşān na-kaşīd, sīr-rā aslan taqān na-dehīd, nīm-sīr-rā pedaraş-rā dar-beyāvarīd.)

'Açı işletme, toku tepretme, yarı tokun anasını ağlat!'

Burada *bābā qurda hī-* deyimini, Farsçadan alınma bir deyimdir: *pedar-rā dar-āvardan* 'sonuna kadar kullanmak, tepe tepe kullanmak' vb.⁴⁴ Kelime sözlü olarak '(birisinin) babasını mezardan çıkarmak' anlamındadır. Benzer anlamda krş.: *pedar-e kasī-rā sūzandan* 'Birisinin babasını yakmak'⁴⁵

Āçu kelimesinde yine *+U* ile biten bir akuzatif eki bulunur. *Toğu* şekli ise birçok Halaç ağızında *toqu* olarak geçer (Halaççada *-q-*, *-k-*, *hadaqi* 'ayağı' ve *yūreki* 'yüreği' kelimelerinde korunmuştur; yani

diğer çağdaş Türk lehçelerindeki şekle göre Eski Türkçedeki gibidir. -q- > -ğ- değişmesi dört kuzey ağzı için tipiktir.⁴⁶ *Hoqi-* ve *hoqu-* ‘okumak’ (= Vāşqān’da *hoği-*) gibi durumlarda⁴⁷ dikkat edilecek olursa, ‘-ğ-’ 3 numaralı atasözünde de -q- şeklinde transkribe edilmiştir: *vāyğan, ōlmağa* yerine *vāyqan, ōlmaqa* (Bundan ötürüdür ki, 4. Atasözündeki *tulkiqa* = *tulkiğa, qudruqum* = *qudruğum*, 5. atasözündeki *yilqi* = *yilği* ve 7. de *yilqin* = *yilgin* olarak okunmalıdır.)

Terpetme kelimesinde bir metatez olayı vardır. (*nīm*)-*sīrīn* kelimesinde +īn eki genitif ekidir. *Qurda* kelimesinin izahı güçtür:⁴⁸ +dA, ET de olduğu gibi ablatif ekidir.⁴⁹ *Hīpereyn* (?) kelimesini şu şekilde açabiliriz: *hī-p-er-eyn*. *hī-* < Eski Halaççada *hū-* ‘çıkarmak’ olmalıdır. Buradaki kök, *ü-* fiili ET’deki *ün-* fiilinin refleksif (dönüşlülük) şeklidir (aslında: *hūn-*).⁵⁰ Diğer ağızlarda *hī-pi-dīn* ya da *hī-pi-dīz* olmaydı.⁵¹ Eğer baskı hatası değilse (Arap alfabesinde ‘d’ ve ‘r’ birbirine çok yakındır), Emir kipinin 3. tipinin bir karışımı olması düşünülebilir (krş. 10. tip, 2. ç.ş. *höl-üp-eyn* ‘ölün!’). Emir kipinin 3. tipi, ünlüyle biten bazı fiil köklerine de gelmektedir.⁵² Ancak burada, normalde emir kipinin 10. tipi beklenirken büyük bir ihtimalle baskı hatası bulunmalıdır. Bunun içindir ki, *hīpidīn* okunmalıdır.⁵³

Halaçça, bütün yaşayan Türk lehçeleri içerisinde Türkçenin çekirdek yapısını koruyan en arkaik bir dili olarak daha derin araştırmalara hak kazanmaktadır. Bu atasözlerine yaptığı katkı için meslektaşımız Cevat Heyet’e teşekkür ederiz. Jübilesi kutlanan Muharrem Ergin’e çalışmalarında başarılar ve nice yıllar dileriz.

Ek 1 Emir kipinin 10 tipi

Tip 1 vēr-

vēr-düm

vēr-i’

vēr-tä

vēr-dük

vēr-dīz/dīn v.s.

vēr-tälär

Tip 6 käl-

yä’-käl-(d)üm

yä’-k(ä)

yä’-käl-tä

yä’-käl-(d)ük

yä’-kä’y v.s.

yä’-käl-tälär

Tip 2 bas-

bas-īr-(d)um

bas-īr

bas-īr-ta

bas-īr-(d)uq

bas-īr-(d)īz v.s.

bas-īr-talar

Tip 7 yāt- ‘uyu-’

yāt-u’var-um

yāt-u’v(a)

yāt-u’var-ta

yāt-u’var-uq

yāt-u’va-y v.s.

yāt-u’var-talar

Tip 3 höl-

höl-ü'p-ärüm

höl-ü'p-(ä)

höl-ü'p-ärtä

höl-ü'p-ärük

höl-ü'päy/-ü:pän/-ü'päyn

höl-ü'p-ärtälär

Tip 8 tur- 'dur-'

tul-ä'r-(d)um

tul-ä'r

tul-ä'r-ta

tul-ä'r-(d)uq

tul-ä'r-(d)iz v.s.

tul-ä'r-talar

Tip 4 tut-

tut-ä'l-(d)um

tut-äl

tut-ä'l-ta

tut-ä'l-(d)uq

tut-ä'l-(d)iz v.s.

tut-ä'l-talar

Tip 9 kälüt- 'getir-'

yet-ü'käl-(d)üm

yet-ü'k(ä)

yet-ü'käl-tä

yet-ü'käl-(d)ük

yet-ü'kä:y v.s.

yet-ü'käl-tälär

Tip 5 tür- 'kalkmak'

tür-ü'käl-(d)üm

tür-ü'k(ä)

tür-ü'käl-tä

tür-ü'käl-(d)ük

tür-ü'kä-y v.s.

tür-ü'käl-tälär

Tip 10 yē-

yē'- pi-düm

yē'- pi

yē'- pi-tä

yē'- pi-dük

yē'- pi-diz v.s.

yē'- pi-tälär

*Çeviri metni şu kaynaktan alınmıştır: Gerhard Doerfer, 'Acht Chaladsch Sprichwörter', *Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan, Türk Kültürü Araştırmaları*, Yıl: XXVIII/ 1-2, 1990, Ankara 1932, s. 63-69. Metin çevirisine yardımcı olması amacı ile yazımızın sonuna emir kipinin 10 tipinin tablosu, Doerfer'in *Halaçça Gramer* (=GrCh) kitabından (s. 191-192), transkripsiyonda çok az değişiklikle eklendi (bk. Ek 1). Ayrıca Arap harfli metin ve Farsça çevirisi bu yazının sonundadır.

¹ krş. *Divanü lügat-it-türk tercümesi*, Çeviren: Besim Atalay, I, Ankara 1939, 30, 127.

² A. Von le Coq, *Türkische Manichaica aus Chotscho*, APAW 1911, Nr. 6, 26. turk (= türk) ulus

³ krş. özellikle: Gerhard Doerfer, 'Eine sonderbare Stelle bei Mahmüd el-Käşyarī', CAJ 31, (1987), 199-208; ay., Mahmüd al-Käşyarī, Arşu, Chaladsch, *UJb* N.F. 7 (1987), 105-114.

- ⁴ G. Doerfer, *Khalaj Materials*, Bloomington 1971. 1980'deki ve daha sonra yayımlanması düşünülen eser, Semih Tezcan ile birlikte: G. Doerfer ve Semih Tezcan, *Folklore-Texte der Chaladsch, Turkologica*, Bd. 19, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1994. Çev. Notu.
- ⁵ G. Doerfer. *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Harrab)*, Budapest 1980.
- ⁶ ay., *Lexik uns Sprachgeographie des Chaladsch*, Wiesbaden 1987.
- ⁷ ay., *Grammatik des Chaladsch*, Wiesbaden 1988. (=GrCh)
- ⁸ Yazar, burada Halaçça folklor gereçlerinin 1991 yılında yayımlanacağını ima etmiştir, ancak eser 1994 yılında yayımlanabilmiştir.
- ⁹ Cavad Hey'et, *Torki-ye Xalac, Varlıq, Persian and Turkish Journal*, 70-4, Teheran, 1988 (Kasım-Aralık), 12-24.
- ¹⁰ Saadet Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri II, Yaşayan Ağız ve lehçeler*, Ankara 1972, 256-259.
- ¹¹ bk. *Varlık*, 71-5, 1989 Şubat-Mart, 16-17.
- ¹² Buradaki yarı uzun ünlüler, çeviren tarafından ünlü üzerinde bir çizgi ile gösterildi. S. T.
- ¹³ G. Doerfer, 'Materialien zu Türkisch h-', *UAJb*, N. F. 1 (1981), 93-141 ve yine aynı yazarın şu çalışması: GrCh, 42-43.
- ¹⁴ bk. KhM §13.
- ¹⁵ krş. GrCh 20-27.
- ¹⁶ Bu atasözünün Türkçeye çevirisi tam anlaşılmamaktadır. Şu eserde bu atasözü şu şekildedir: Farsça: *rouğan ru-ye rouğan ravad / belğur xoşk manad*. 'Para parayı çeker.' bk. A. Naci Tokmak, *Telaffuzlu Türkçe-Farsça Ortak Deyimler Sözlüğü*, Simurg Yayınları, İstanbul 2001, s. 150. Çev. notu.
- ¹⁷ krş. Dehhodā, *Amsāl va hekam*, 4 C., Tehrān h. 1338-1339 (=1960-1961), II, 881.
- ¹⁸ bk. WCh, 171.
- ¹⁹ krş. Yu. A. Rubinçik. *Persidsko-Russkiy Slovar'*, II, Moskva 1970, 272. Bu kaynakta: *qel xordan "katit'sya, perevoraçivat'sya"*.
- ²⁰ *Piş-e asb* 'atın yanına' olmalı. Çev. notu.
- ²¹ Bizim çevirimiz: 'Atı at yanına bağlayasın, rengi olmasa (da) huyu benzer (aslında olur).' A. Naci Tokmak, age: *asb o xer rā ke pahlu-ye hem <yekcā> bandand/ Agar ham-bū naşavand, ham-xū mī-şavand*. Türkçesi: 'Kır atın yanında duran ya huyundan ya suyundan.' Çev. notu.
- ²² bk.GrCh., 84 v.d.
- ²³ İsim tamlamasında tamlayan durum eki (genitif) bulunmaz. Çev. notu.
- ²⁴ bk. GrCh., 89. Horasan Türkçesinde lokatif +dA ekinin de benzer işlevi vardır. bk. S. Tulu, *Horasan Türkçesinden Folklor Örnekleri (Bocnurd Ağızı)*, Kömen Yayınları, Konya 2009. Çev. notu.
- ²⁵ krş. GrCh, 193-196. krş. Dehhodā, I,169'da atasözü: *asp o xar-rā ke yalcā bandand agar ham-bū naşavand ham-xū şavand*. Türkçe ortak deyim olarak şu kaynakta da bulunur; A. Naci Tokmak, age, s. 150: 'Kır atın yanında duran ya huyundan ya suyundan.' Çev. notu.
- ²⁶ bk.: Dehhodā, I, 428; X. K. Koroglı: *Persidskie poslovitsi i pogovorki*, Moskva 1961, Nr. 443.
- ²⁷ krş. Lexik, 72 + Kart numarası 28.
- ²⁸ Halaçların tarihi için bk. Lexik, 410-423.
- ²⁹ bk. GrCh, 53-58.
- ³⁰ krş. GrCh, 16-17.

- ³¹ bk. GrCh, 67-68. Madde 4 de 'Çekim şöyledir: mäninki.nüy/.y/.yä/.çä/.dä/.vāra. Bu demektir ki, ekin -i'si, aynı 3.t.ş. iyelik ekindeki gibi çekimlenir (5.1.2.3).' Çev. notu.
- ³² bk. GrCh, 81. Ali Asgar Camrasi Bey ise (Nisan 2012'de Ankara'da 'Son Sesler Duyulmadan' adlı sempozyumda kendi ağzındaki şu çekime dikkatimizi çekmiştir: *Közüme, közünye, közîn* '(onun) gözüne' v.b. Buradan 3.t.ş.-în şeklinin aynı zamanda datifi de karşıladığı görülmektedir. Çev. notu.
- ³³ krş. Dehxodā, II, 875: *rübāh be sūrāx namī-raft cārū be-domaş bast*. Koroglı (Nr. 1015)'da aynı yalnız sonunda: *bastand*. bk. A. Naci Tokmak, a.e., S.148. 'Tilki deliğe girememiş, bir de kuyruğuna çalı bağlamış.' Camrasi, kelimeyi *tüplük* şeklinde okumuştur. Çev. notu.
- ³⁴ bk. WCh, 131.
- ³⁵ bk. WCh, 201.
- ³⁶ Bay Camrasi bu kelimeyi *bi buta* 'bir çalı' şeklinde açıklamıştır. Çev. notu.
- ³⁷ D. McKenzie: 'Some Kurdish proverbs', İran 8 (1970), 112, Nr. 59.
- ³⁸ bk. GrCh, 79.
- ³⁹ krş. sīrūy: WCh, 190. ve GrCh, 57.
- ⁴⁰ GrCh, 92.
- ⁴¹ krş. GrCh, 154.
- ⁴² krş. GrCh, 152-161.
- ⁴³ Burada Doerfer ? kezür > kezir ünlü daralması ihtimali üzerinde durur. Çev. notu.
- ⁴⁴ bk. Rubinçik, 275 ve Amīr Qolī Amīnī, *Farhang-e 'avām*, yer ve tarih belli değil, 133.
krş. Gholkarian: *Pedar-e kasī-rā dar-āvardan* 'birini çok cezalandırmak, hakkını avucuna vermek' Çev. notu.
- ⁴⁵ Türkçe'de bunu 'çirasını yakmak' deyimini karşılar. Çev. notu.
- ⁴⁶ bk. GrCh, 48-51.
- ⁴⁷ bk. Lexik, 234.
- ⁴⁸ Radloff: *qur* 'Reihe, Kreis von Menschen' (Türkçe 'sıra, insanla çevrili daire') Radloff, II, 916-918 = Redhouse'da aynı. Ama *Derleme Sözlüğü*'nde (VIII, 2922) *kor* şeklindedir. Ali Asgar Camrasi'ye göre *qurda himek* 'mezardan çıkarmak' anlamındadır. Burada *qur* (گور) Farsça alınma kelimedir. Çev. notu.
- ⁴⁹ bk. GrCh, 90-92.
- ⁵⁰ h- için bk. G. Doerfer, 'Materialien zu türkisch h-', UAJb, N.F. 1, 1981, 119); -p- için krş. GrCh, 187-188,
- ⁵¹ Emir kipinin genel şekilleri için, bk. GrCh, s. 191- 192. 3.tip emir kipi ile ilgili Doerfer şu açıklamayı verir: -*Up* ~ -*UpA* ile biten emir kipi diğer şahıslarda: -*UpAr* şeklindedir, yani; Türkçedeki bildik zarf fiil eki -*Up* + *är* 'ol', ancak Halaççada başka yerde görülmemektedir. Bu ikinci sıklıkta kullanılan tiptir. (En sık kullanılanı 1. Tiptir.) Bu tip daha çok edilgen, dönüşlü ve işteşlik (burada 1. Tiple rekabet eder) çatısında karşımıza çıkar. Örnekler için bk. a.e., s. 186. Çev. notu.
- ⁵² bk. G. Doerfer, Neues zum Imperativ im Chaladsch, Journal of Turkish Studies, 6, 1982, 73, 75.
- ⁵³ Konu ile ilgili görüşüne başvurduğumuz Bay Camrasi, Doerfer'in bu okuyuşunu teyit etmiştir.